

Quisling: En furer for fall

Innlegg på pressekonferansen 27. oktober 1992
av Hans Fredrik Dahl

Den 16. oktober 1945 fikk den dødsdømte i celle 34 B i Møllergata 19 uventet besøk. Tre dager før var dommen fra lagmansretten bekreftet i Høyesterett. Benådningssaken som ganske snart ville bli fremmet i regjeringen, måtte ventes å bli avslått. Quisling kunne nå telle sine dager.

I denne situasjon trådte Oslo biskop Eivind Berggrav inn til ham i cellen.

Der sto han da, kirkefrontens leder, ansikt til ansikt med den slagne ministerpresident: Den seirende kristen-demokratiske åndshøvding mot den fortapte nazist; nasjonalhelten mot nasjonalskurken, i en konfrontasjon som merkelig nok har unngått de mange Quisling-forfattere hittil.

Hvordan var møtet kommet i stand?

Det står kildefast at Quisling betraktet Oslo biskop som selve den onde ånd bak nordmennenes motstand under krigen. Berggrav var for ham en ny og slettere utgave av bisp Nikolas, baglerbispen som røktet sitt kall til ulykke for landet ved å sette folket opp mot styresmaktene. "Quisling anser biskopen som selve sjelen i motstandsbevegelsen", noterte en høytstående embetsmann i tysk Sicherheitsdienst i 1943.

Året før hadde Quisling sågar gått inn for å sette Berggrav under tiltale for landsforræderi etter straffelovens § 98, ved at han ulovlig søkte å forandre rikets statsforfatning - nemlig statskirkens stilling etter vår konstitusjon. Bisper, proster og prester hadde da lagt ned sine embeter i en protest mot NS-regimet som vakte stor internasjonal oppmerksomhet, og som dannet skumtoppen av den dramatiske motstandsbølge som skyldet over landet denne

vårvinteren 1942. Etter Quislings mening provoserte Berggravs aksjon et brudd mellom kirke og stat som burde straffes strengt.

Ministerpresidenten møtte imidlertid motstand blant sine egne. Justisministeren i den nasjonale regjering innvendte at domstolene neppe ville legge til grunn samme lovforståelse som ham. Og tenk om Berggrav ble frifunnet! En prosess var alt for risikabelt. (I parentes må jeg få tilføye at mange tror at rettssikkerheten i Norge var totalt opphevd i 1940-45. Det var den ikke. Men den var svak, kanskje like svak som i f.eks. Tyrkia i etter militærkuppet i 1970-årene.) - Heller ikke Reichskoimmissar Terboven var stemt for å piske opp unødig dramatikk i kirkestriden. Både øverskommanderende for de tyske styrker i Norge, og SS-sjefen Heinrich Himmler i Berlin, uttrykte uro for biskopens skjebne. Følgelig rådet Terboven Quisling til å følge sin justisminister og bare reagert administrativt overfor Berggrav, som ble gitt husarrest i sin egen hytte i Asker.

Quisling var for sin del misfornøyd med dette utfall. Og forsåvidt med god rett. Berggrav ble jo slett ikke uskadeliggjort i og med interneringen. Han fortsatte å pleie kontakter med andre ledere i den sivile motstand. At han ikke ble dømt og straffet for all verden, kunne stimulere andre til å følge hans farlige vei - hva de også gjorde. Oslo biskops hånd og ånd kunne spores i uttallige protestaksjoner mot både tyskerne og NS gjennom hele krigen.

Men nå sto altså dramaets hovedaktører ansikt til ansikt i celle 34 B.

Berggrav grep ordet først.

- Ingen av oss vet hvilket øyeblikk vi stilles for Guds domstol, minnet han den dødsdømte om. Ansikt til ansikt med døden blir det, fremholdt han, en særlig makt i den femte bønn i Fadervår: *Forlat oss vår skyld som vi forluter våre skyldnere.* For Guds ansikt kan vi utslette bitterheten og åpne forsoningens vei.

Mens Berggrav sa disse ord som han nøye hadde forberedt, følte han at Quisling oppfattet dem nøyaktig slik de var ment. Også *han* ville be om forlatelse for det som lå bak dem. Det var faktisk derfor han hadde ønsket å se den andre.

Mellom de to hovedmotstanderne var det derfor forståelse, forsoning og tilgivelse denne dag - ikke hat og hevnfølelser som i samfunnet utenfor murene.

Da Berggrav forlot Møllergata 19 hadde han alt bestemt seg for å gå videre. Han ville skrive til statsminister Gerhardsen og be om nåde for Quisling. Han sa ikke noe om det til ham i cellen. Men to dager senere gikk brevet avgårde. Biskopen formante den unge, uerfarne statsministeren til å tenke seg om. Quislings straffeskyld var nå en gang for alle fastlagt gjennom rettssak og dom. Å ta hans liv ville være unødvendig, for Quisling var slett ingen inkarnert ondskap som måtte uskadeliggjøres; dessuten ville det være overilt, for den fulle historie om krigen og okkupasjonen var ennå ikke avdekket og den domte ville kunne ha mer å bidra med her. På en forsiktig måte ga biskopen uttrykk for sin prinsipielle tanke at det ikke var den verdslige statens *rett* å råde for liv og død i fredstid.

Det er sjelden man som historiker får lyst til å bruke ordet "høysinn" om fortidens aktører, men her er vel et slikt tilfelle.

Det er især sjelden når det gjelder Vidkun Quislings person og gjerning. For denne mannen ble i den siste fase av sitt liv - fra mai til oktober 1945 - gjenstand for en behandling man ikke akkurat vil feste etikken "høy" til. Jeg snakker da ikke om folks hevnfølelser og innestengte harme, som kunne være forståelig nok. Jeg snakker om de saksbehandlende embetsmenn.

Rikets øverste påtalemyndighet avslo bestemt å ta Quislings utsending i hånden, da man forhandlet om overgivelsen den 8.mai, enda det er sikker kutyme i norsk politi å ta imot enhver lovbryters utstrakte hånd.

Lagmannen fant, da Quisling kom for retten, grunn til å demonstrere åpenlys forakt for denne mest slagne og forhatte tiltalte som vel noen gang har stått for en norsk domstol. Spott og hån regnet over mannen i tiltaleboksen fra dommerens plass.

Og midt under rettsforhandlingene, rett før han selv skulle avgi sin forsvarstale, ble Quisling underkastet medisinske eksperimenter som i dag må anses livstruende, og som i alle fall ikke hadde noe med behandling å gjøre. Det er ikke usannsynlig at legene simpelthen ødela hans hjerne de to døgnene på Rikshospitalets nevrologiske avdeling, da ivrige professorer ville undersøke om en mulig svulst kunne ha forårsaket det han antok var en personlighetsforandring hos tiltalte. Jod ble sprøytet inn i hovedpulsåren på halsen før røntegenfotografering av hjenehulen, i tillegg til de bildene som ble tatt etter at det var blåst luft opp i pannehulen gjennom ryggspylenes hulrom. Hva skulle vel *han* med en en hjerne, var holdningen blant de eksperimenterende medisinere. Resultatet ble at Quisling tidvis talte i villedse da han skulle forsvare seg i retten noen dager senere. Han holdt på å besvime og forhandlingene måtte avbrytes.

Det er mot denne kontekst at Berggravs atferd tegner seg som den gjør - som en akt av en viss høyde. Det kan også nevnes andre. Selv er jeg blitt slått av general Ruges generøse vineprov til fordel for Quisling under lagmannsrettsbehandlingen, og ikke minst av hans menneskelige brev til Maria Quisling etterpå. Det finnes sikkert andre eksempler. Flere av dere som sitter her, var til stede under saken og husker i alle fall stemningen. Dere vil da vite at forståelse og forsoning ikke akkurat var det som kjennetegnet situasjonen.

Og naturlig nok, forsåvidt. Det er ikke vanskelig å skjønne bakgrunnen for hatet mot Quisling - selvfølgelig ikke. Men når jeg har gått til det skritt å belemre leseren med en to binds biografi over denne mannen, er det fordi jeg finner det riktig å vurdere ham *uavhengig* av de forutinntatte meninger om ham - alle følelsene fra krigsårene, og konklusjone som ut fra dem ble spikret under rettsoppgjøret i 1945.

Biografien er blitt lenger enn jeg selv trodde. Det skyldes oppgavens omfang, men også at nytt stoff er dukket opp under veis.

I tyske arkiver har jeg funnet mye, blant annet materiale fra Quislings hånd som er blitt borte i Norge og ikke finnes andre steder. Jeg tenker da særlig på Quislings store PM til Hitler om det russiske spørsmål fra 1942, hans mest omfattende arbeid siden "Russland og vi" i 1930 og dertil hans okkupasjonspolitiske credo. Den eneste versjon som har overlevd, ligger i arkivene etter Himmlers personlige stab i Koblenz. Hans fyldige fremstilling av kirkestriden i Norge - generaloppgjøret med Bisp Nikolas - finnes også såvidt jeg vet i bare én avskriftsversjon i en bortgjemt tysk samling. Ingen av disse dokumentene har derfor tidligere vært brukt i okkupasjonslitteraturen. Mye annet vil også være nytt fra tysk side.

Under forberedelsen til rettsaken sommeren 1945 ble det samlet inn atskillig stoff her hjemme, som nå befinner seg i Riksarkivet. En vanskelighet har likevel vært savnet av en systematisk og gjennomgående kilde til partiet NS' indre liv - de politiske prosessene, lederskapets overveielser. Det var jo slik i dette partiet at både den ytre propaganda, avisenes meldinger til almenheten, og det stensilmaterialet som ble spredt ut til medlemmene - utelukkende gjenspeiler den agitatoriske overflate. Dette savn ble avhjulpet ved en ren tilfeldighet. En mann ringte meg fra en mindre østlandsby og sa han

hadde en kiste med noen gamle saker. Kisten rommet ikke så mye av interesse. Men så kom han plutselig på at han hadde noe i en skuff. Det viste seg å være partiets komplette råds- og riksmøteprotokoller fra 1934 til 1945, som har vært ansett tapt siden krigen - en enestående samling som gir helt nye innblikk i partiets interne forhold.

Hva med Quislings person? Hva kan vi vite om den?

Han førte ikke dagbok, og kladdet etter 1940 på langt nær så mange spredte notater som tidligere. Han skrev heller ikke personlige brev, slik som før krigen. Mor og far var døde. Broren i Amerika kunne ikke lenger nås pr. post. Inngangen til hans tanker blir trangere etter 9. april.

Den kildeserie som da gir mest informasjon om hans egen utvikling, er faktisk hans egne taler.

Quislings taler har naturligvis i referats form vært kjent lenge. Redigerte utdrag av dem ble offentliggjort alt under krigen, i firebindverket "Quisling har sagt". Bruddstykker ble sitert under rettssaken i 1945. Jeg har i tillegg hatt anledning studere dem særlig grundig gjennom NRKs opptaksarkiv. På Marienlyst ligger timevis av Quisling-taler i lydbåndsamlingen. Ordrett, usensurert, ufrisert. De utgjør et enestående materiale, fordi Nasjonal Samlings fører i så stor utstrekning meddelte seg politisk gjennom bredt anlagte og retorisk sett ganske flotte taler. Han skrev talene selv - alltid selv - og la tildels stort arbeid ned i dem, stundom rene forskningsarbeid i historie og geografi. Legger man disse talene etter hverandre, fremstår ved nærmere innholdsanalyser en utvikling, et mønster i skiftende argumenter og uttrykksmåter som speiler ikke bare ytre politiske men også mer personlige forhold.

Noen av talene er påfallende og frastøtende antisemittiske. Også denne siden av hans idéprofil hører med i biografien, naturligvis. Ja, i dag er det

naturlig å legge særlig vekt på antisemittismen, mer enn han ville gjort selv, for vi er jo ikke ferdige med dette. Og den kan som andre forhold med hell studeres ut fra talene - hva som sies og ikke sies.

Dette bringer meg til et vanskelig spørsmål. I går for 50 år siden, mandag 26. oktober 1942, ble de norske jødene arrestert, og noen uker senere ble deportert over Østersjøen med transportskipet Donau. Hva visste Quisling om det som ventet dem? Jeg er kommet til at han ikke kjente til hva som foresto, og at han hadde sine egne grunner for å tro på SS' forsikringer om at også jødene fra Norge ville bli satt til jordbruks- og husflidsarbeid i reservater i Polen og Ukraina. Men jeg har også funnet fra andre kilder at fra og med våren 1943 gikk det rykter blant ministre og partitillitsmenn om at jødene fra Norge var likvidert. Quisling må ha hørt disse ryktene, han som andre. Men han trodde ikke på dem. I dette var han ikke alene, dessverre.

Det opptrer mange personer i denne biografien. Man kan vel tenke seg hvem som dukker opp oftest, ved siden av Quisling selv: Adolf Hitler.

Forholdet mellom Quisling og Hitler er et ledemotiv i boken. Det er et forhold som hittil har blitt nokså ulikt vurdert. Mye av okkupasjonslitteraturen i Norge går som en selvfølge ut fra at Hitler anså Quisling som en dum streber eller en komisk narr, en lakei han ikke kunne ta alvorlig. Forskjellige episoder i okkupasjonsårene har vært tolket som at Hitler stadig har gitt Quisling en korreks, en kilevink, satt ham på plass, og så videre - mens Quisling har logret og klynket og forsøkt seg påny.

Jeg finner ikke egentlig kildebelegg for dette. Tvert imot tyder materialet på at Hitler etter måten verdsatte Quisling høyt. "Der Führer høyaktet Quisling", forsikret sjefen i Rikskanselliet under Nürnbergprosessen etter krigen. Det kan diskuteres hvor langt Hitler var i stand til å nære slike

følelser. Men i denne retning gikk de faktisk. De idéer nordmannen bar fram for ham - om hvordan krigen i Øst skulle vinnes, hvordan okkupasjonspolitikken burde legges an i Vest, eller fredsslutningen etter krigen ordnes over hele kontinentet - de var da heller ikke naive hugskott fra en outsider, og ble slett ikke oppfattet slik av Hitler. Quislings idéer var tvert imot delt av flere sentrale riksembetsmenn, ministre eller hele etater, i Tyskland. At Hitler la dem til side, skyldtes ikke at de kom fra Quisling. De ble lagt til side fordi de ikke passet i hans resept.

Krig først, så politikk - det var Hitlers resept. Han måtte vinne i Russland før han kunne tenke på resten av Europa. Quisling - og mange andre - mente at krigen ikke kunne vinnes uten gjennom politikk - ved politiske løsninger ved siden av de militære. Hvis den tyske krigføring ikke ble lagt an på mest mulig samarbeid, ville befolkningen reise seg og man ville som Quisling sa, få en europeisk samling av en helt annen art enn Hitler forestilte seg: nemlig en samling *mot* Tyskland. Hitlers vei, slik den tegnet seg stadig tydeligere fra høsten 1942, førte slik sett til fortapelsen for dem alle.

At de likevel holdt ut - bortsett fra attentatmennene den 20. juli 1944, da - hører til nasjonalsosialismens eiendommelige autoritets- og innflytelsesforhold, og er et generelt fenomen i perioden. Quisling tenke mange ganger på å trekke seg fra samarbeidet med Hitler. Hver gang ble han stående. De personlige møtene med Hitler spilte inn her - håndtrykket, de høytidelige løfter, de intenst stirrende øyner; Hitlers berømte magnetisme som heller ikke den blyge prestesønnen fra Telemark kunne sies å unnslippe, selv om han slett ikke var av dem som lot seg dupere mest. Jeg har lagt vekt på å følge disse møtene - til sammen ti fra desember 1939 til januar 1945, antallet litt avhengig av hvordan man regner - så nøye som mulig. De gir omrisset av den politikk som var mulig å føre.

Jeg vet at noen vil synes jeg er "for snill" med Quisling. Og det er klart at hvis man i utgangspunktet mener at han prinsipielt og på alle punkter skal fordømmes, da bør man ikke utsette seg for ergrelsen ved å lese denne bok. Mange vil nok også la det være.

Men hvis man som jeg mener at Quisling bør få samme behandling som en hvilken som helst annen partifører eller statsminister - at han bør vurderes for hva han ønsket å oppnå, og for om han lyktes eller mislyktes i dette, og hvordan han i dette tedde seg som politiker og menneske - da kan man kanskje gi ham den sjanse å følge denne biografien.

Den ender som kjent i knall og fall.

Men selv i 1945 var det altså noen som snakket om tilgivelse. Flere innflytelsesrike mennesker var imot på skyte Quisling - jeg nevner Johan Scharffenberg, i tillegg til Berggrav - ja mot dødsstraffen i det hele. Rettsoppgjøret var slett ikke så ukontroversielt som mange senere har trodd. Fortiden er gjerne mer nyansert og komplisert enn forestillingene om den etterpå.

Det gjelder i alle fall den mann som her er blitt biografert. Takk for oppmerksomheten.